

Επιπτώσεις από τις μεταβολές της ελληνικής γεωργίας στο σύστημα των οικισμών: Μια υπόθεση τυπολογίας των αγροτικών οικισμών

*Σοφία Αυγερινού – Κολώνια**

*Πολυξένη Ηλιοπούλου***

1. Εισαγωγή

Μια θέση γενικά αποδεκτή είναι η δυναμική σχέση που διαμορφώνεται μεταξύ της χωροταξικής κατανομής των αγροτικών οικισμών και του τρόπου άσκησης της γεωργικής παραγωγής. Ειδικότερα από την θεωρητική και την εμπειρική έρευνα προκύπτει, ότι το σύστημα της γεωργικής παραγωγής παίζει πρωταρχικό ρόλο στην διαμόρφωση της οικιστικής διάρθρωσης των αγροτικών περιοχών και αντίστροφα, η υφιστάμενη οικιστική οργάνωση επηρεάζει τους όρους ανάπτυξης της γεωργικής παραγωγής.

Βασικές κατηγορίες, που φαίνεται ότι επηρεάζουν την οικιστική διάρθρωση των αγροτικών περιοχών, είναι η παραδοσιακή γεωργία συντήρησης και η γεωργία της αγοράς. Η παραδοσιακή

* Λέκτορας στο ΕΜΠ

** Ειδ. Επιστήμων Παν/μίου Κρήτης

γεωργία συνδέεται γενικά με προκαπιταλιστικούς τρόπους παραγωγής και χαρακτηρίζεται από την πολυκαλλιέργεια, τα παραδοσιακά εργαλεία, ενώ η παραγωγή της προορίζεται για αυτοκατανάλωση. Η γεωργία της αγοράς εμφανίζεται, όταν διεισδύει το κεφάλαιο στον αγροτικό κόσμο, στα πλαίσια της εμπορευματικής και αργότερα της κεφαλαιοκρατικής παραγωγής. Στην πρώτη περίπτωση τα χαρακτηριστικά της γεωργίας σε συνδυασμό με το χαμηλό επίπεδο των μεταφορών, επιβάλλουν μικρές δημογραφικές συγκεντρώσεις που κατανέμονται σε ένα πυκνό σύστημα αγροτικών οικισμών. Στο μέτρο μάλιστα που διατηρείται η αυτάρκεια του συστήματος μέσα από την αυτοκατανάλωση, δεν παρατηρούνται συνήθως αξιόλογες δημογραφικές μεταβολές. Κατά την μετάβαση όμως από την παραδοσιακή, στην γεωργία της αγοράς μέσα από την δημιουργία του γεωργικού πλεονάσματος και σε συνδυασμό με τις αυξανόμενες ανάγκες τροφοδοσίας των αναπτυσσομένων αστικών κέντρων, υποχωρεί η αυτοκατανάλωση, ενώ αναπτύσσονται οι μεταφορές και διαμορφώνονται οι αγορές των αγροτικών προϊόντων, που καθορίζουν στο εξής τους τρόπους άσκησης της γεωργικής δραστηριότητας. Πρέπει να σημειωθεί ότι σε συνθήκες γεωργίας της αγοράς, η εξάρτηση από παράγοντες εξωτερικούς, ως προς το σύστημα της παραγωγής, απαιτεί την προσαρμογή τους στις μεταβολές των απαιτήσεων της ζήτησης. Η διαμορφωμένη αστάθεια λοιπόν ανακλά στο σύστημα των αγροτικών οικισμών, που υπόκειται σε πληθυσμιακές μετακινήσεις.

Ωστόσο οι μεταβολές της γεωργικής παραγωγής σε συνάρτηση με την οργάνωση στον χώρο των αγροτικών οικισμών, διαφοροποιούνται επίσης ανάλογα με τις ιστορικοκοινωνικές συνθήκες και τις γεωγραφικές ιδιοσημειότητες. Στην περίπτωση της Ελλάδας παρατηρείται η ύπαρξη ενός πυκνού συστήματος αγροτικών οικισμών, (η απογραφή του 1981 αναφέρεται σε 12.145 οικισμούς που οργανώνονται σε 5.868 κοινότητες με 4.081.276 κατοίκους), που κατανέμονται για ιστορικοκοινωνικούς λόγους κυρίως σε γεωγραφικές ενότητες με περιορισμένους φυσικούς πόρους, όπως είναι ο ορεινός χώρος και τα νησιά. Οι οικισμοί των προσοδοφόρων πεδινών περιοχών εντάχθηκαν από νωρίς στην εμπορευματική παραγωγή, ενώ οι ορεινοί και οι οικισμοί των μικρών και άγονων νησιών παρέμειναν συνδεδεμένοι με την άσκηση της παραδοσιακής γεωργίας. Με την διείσδυση του κεφαλαίου από τον περασμένο αιώνα στα πλαίσια της καπιταλιστικής παραγωγής, οι διάφορες γεωγραφικές ενότητες παρουσίασαν διαφορετικές συμπεριφορές ως προς την ενσωμάτωσή τους

στις νέες συνθήκες αγοράς. Αντίστοιχα παρουσιάστηκαν διαφοροποιήσεις και εισοδηματικές ανισότητες, που όταν διαμορφώθηκαν οι κατάλληλες συνθήκες έλξης εργατικού δυναμικού από διεθνή κέντρα, την πρωτεύουσα και ορισμένα δυναμικά αστικά κέντρα της χώρας δρομολογήθηκε η αγροτική έξοδος, που κατά τα μεταπολεμικά χρόνια είχε δραματικές επιπτώσεις για την υλική ύπαρξη ορισμένων οικισμών. Υπάρχουν όμως επίσης περιπτώσεις οικισμών, όπου παρατηρείται μία δυναμική εξέλιξη των οικονομικών τους μεγεθών.

Μία τυπολογία των περιπτώσεων, που θα συνδέει τα υφιστάμενα ιδιαίτερα χαρακτηριστικά άσκησης της γεωργίας με αυτά της διάρθρωσης των οικισμών και ιδιαίτερα της σχέσης τους προς τα αστικά κέντρα, επιτρέπει την περιγραφή και την ερμηνεία των χωρικών προτύπων, ενώ είναι δυνατή η εκτίμηση των μελλοντικών εξελίξεων στην οικιστική διάρθρωση των αγροτικών περιοχών με βάση τις τάσεις του συστήματος της γεωργικής παραγωγής. Η δυνατότητα αυτή πιστεύεται ότι είναι σημαντική, όταν ήδη οι κρατικές παρεμβάσεις για την περιφερειακή ανάπτυξη αντιμετωπίζουν σοβαρά προβλήματα, που συνεπάγεται η υφιστάμενη οικιστική διάρθρωση των αγροτικών περιοχών από την άποψη των διοικητικών – οργανωτικών προϋποθέσεων. Κατά την τελευταία δεκαετία ήδη αναλήφθηκαν ορισμένες πρωτοβουλίες προς την κατεύθυνση αυτή. Χαρακτηριστικά ανφέρονται:

– ο σχεδιασμός των «Ανοικτών Πόλεων» που ανέλαβε το 1984 το Υπουργείο Χωροταξίας, Περιβάλλοντος και Δημοσίων Έργων με βασικό σκοπό την ιεραρχημένη χωροθέτηση του κοινωνικού εξοπλισμού, ώστε να βελτιωθούν οι συνθήκες ζωής και να υποβοηθηθεί η συγκράτηση του πληθυσμού στους προβληματικούς αγροτικούς οικισμούς.

– η θεσμοθέτηση του Ν. 1622/86 για την Τοπική Αυτοδιοίκηση – Περιφερειακή Ανάπτυξη – Δημοκρατικό Προγραμματισμό, που είχε βασικό σκοπό να εξασφαλίσει τις διοικητικές προϋποθέσεις για την περιφερειακή ανάπτυξη. Διατυπώνεται μάλιστα η επιθυμία του νομοθέτη, όταν στο επίπεδο των μικρών αγροτικών οικισμών υπάρχει επάρκεια πληθυσμού και φυσικών πόρων, να ενισχύεται η τοπική ανάπτυξη με την κατάλληλη διοικητική αναδιάρθρωση και την υποστήριξή της από διοικητικές λειτουργίες.

Αντίστοιχα αυτό το ενδιαφέρον τίθεται παράλληλα προς τις διαδικασίες της Ευρωπαϊκής Ενοποίησης. Σήμερα ενισχύονται όλο και περισσότερο από την Ευρωπαϊκή Κοινότητα ενέργειες ανάπτυξης περιφερειών της, που χαρακτηρίζονται από επείγοντα δημογραφικά προβλήματα, ενώ διατηρούν έναν κυρίως αγροτικό

χαρακτήρα. Το κείμενο της «Πράσινης Βίβλου» που διατυπώθηκε το 1985 παρουσιάζει το ενδιαφέρον που αναπτύσσεται στα πλαίσια της Κοινότητας για τις περιοχές αυτές και αναγνωρίζει την ανάγκη να διασωθούν. Άλλωστε, τα οξυμένα προβλήματα ανεργίας που εμφανίζονται κυρίως στις αστικές περιοχές, οδηγούν σε νέες σκέψεις και προσανατολισμούς για την δημιουργία ευκαιριών απασχόλησης στην ύπαιθρο.

Ενώ λοιπόν παρουσιάζεται σήμερα ζωηρό ενδιαφέρον στην κατεύθυνση της παραγωγικής και οικιστικής αναδιάρθρωσης των αγροτικών περιοχών, εκφράζεται η άποψη ότι μια συνδυασμένη διερεύνησή τους θα συμβάλλει σε μια πληρέστερη ερμηνεία των αιτιών των προβλημάτων και κατά συνέπεια στην αποτελεσματικότερη αντιμετώπισή τους.

2. Διεθνής εμπειρία

Τα χαρακτηριστικά της οικιστικής διάρθρωσης μπορούν να συσχετιστούν με τα δεδομένα της παραγωγικής δραστηριότητας και μάλιστα οι ερμηνείες των μεταβολών στο οικιστικό σύστημα, μπορεί να προκύπτουν από μια τέτοια συσχέτιση. Το ζήτημα της σύνδεσης των χωρικών φαινομένων με τις παραγωγικές διαδικασίες έχει διερευνηθεί σε ικανοποιητικό βαθμό και αποτελεί την βάση για τις θεωρητικές προσεγγίσεις, που χρησιμοποιούν την έννοια της χωρικής διαίρεσης της εργασίας (Harvey 1982, Carney et al 1980, Massey 1978, 1979, 1984). Στις προσεγγίσεις αυτές οι μεταβολές στα χωρικά πρότυπα (patterns) συνδέονται, κατά πρώτο λόγο, με τις μεταβολές στην παραγωγική διαδικασία και συγκεκριμένα με τις ανάγκες του καπιταλιστικού συστήματος παραγωγής. Ειδικότερα ορισμένοι ερευνητές (Lipietz 1980) έχουν τονίσει τον ρόλο της καπιταλιστικής διεύθυνσης και της άρθρωσης του καπιταλιστικού τρόπου παραγωγής με τα προκαπιταλιστικά συστήματα για την ερμηνεία των χωρικών προτύπων. Η εμπειρική βέβαια διερεύνηση της παραπάνω θεωρητικής προσέγγισης ασχολείται κατά κύριο λόγο με την ανάλυση των δεδομένων της βιομηχανικής παραγωγής και λιγότερο της γεωργικής παραγωγής (Massey 1978, 1979, 1984, Carney et al 1980).

Παρά την σχετικά περιορισμένη διερεύνηση του θέματος, η ύπαρξη σχέσης μεταξύ της χωροταξικής κατανομής των αγροτικών οικισμών και του τρόπου άσκησης της γεωργικής δραστηριότητας είναι γενικά αποδεκτή. Η σχέση αυτή στη διεθνή βιβλιο-

γραφία προσεγγίζεται, είτε από την σκοπιά της διάταξης των γεωργικών δραστηριοτήτων στον χώρο γύρω από οικισμούς, των οποίων η θέση είναι δεδομένη, αλλά και από την σκοπιά της διάταξης των αγροτικών οικισμών όπως αυτή προκύπτει από τις ανάγκες του συστήματος γεωργικής παραγωγής. Είναι φανερό ότι η δεύτερη προσέγγιση πλησιάζει περισσότερο το θεωρητικό πλαίσιο της χωρικής διαίρεσης της εργασίας, όταν εφαρμόζεται στον τομέα της γεωργικής παραγωγής. Παρ' όλα αυτά πρέπει να τονιστεί, ότι μεθοδολογικά οι δύο προσεγγίσεις δεν είναι δυνατό να διαχωριστούν, αφού τα φαινόμενα που εξετάζονται βρίσκονται σε δυναμική αλληλεξάρτηση. Το σύστημα της γεωργικής παραγωγής οπωσδήποτε επηρεάζει την οικιστική διάρθρωση των αγροτικών περιοχών, αλλά επίσης η υφιστάμενη οικιστική διάρθρωση έχει σοβαρές επιδράσεις πάνω στο σύστημα της γεωργικής παραγωγής, ιδιαίτερα αφού οι θέσεις των οικισμών παραμένουν σταθερές και μόνο οι λειτουργίες τους μπορούν να μεταβάλλονται.

Η κλασική θεωρία που εξετάζει την σχέση οικισμών και συστήματος γεωργικής παραγωγής είναι το μοντέλο του Von Thünen. Το μοντέλο αυτό, που στηρίζεται σε μια σειρά υποθέσεων για τον κοινωνικοοικονομικό περίγυρο του οικισμού (η «απομονωμένη πολιτεία»), παρουσιάζει την διάρθρωση των γεωργικών δραστηριοτήτων γύρω από τον οικισμό (Souza and Foust 1979). Ο βασικός παράγοντας για την οργάνωση της γεωργικής παραγωγής είναι η απόσταση από τον οικισμό που αποτελεί και την μοναδική αγορά για τα γεωργικά προϊόντα. Ανάλογα με την απόσταση μεταβάλλεται το κόστος μεταφοράς των προϊόντων με αποτέλεσμα η γεωργική παραγωγή να οργανώνεται σε ομόκεντρες κυκλικές ζώνες γύρω από τον οικισμό. Σε μικρή απόσταση από τον οικισμό παράγονται τα φθαρτά προϊόντα, όπως γάλα και λαχανικά, καθώς επίσης τα βαρεία και ογκώδη σε σχέση με την αξία τους προϊόντα, όπως η ξυλεία. Σε μεγαλύτερες αποστάσεις από την αγορά, όπου το μεταφορικό κόστος είναι υψηλότερο, ασκείται η κτηνοτροφία που απαιτεί μικρή επένδυση αλλά μεγάλες εδαφικές εκτάσεις. Στις ενδιάμεσες ζώνες η γεωργική δραστηριότητα περιλάμβανε εντατικές αροτριάειες καλλιέργειες. Σημειώνεται βέβαια ότι η διάταξη αυτή των ζωνών της γεωργικής δραστηριότητας ανταποκρίνεται στα δεδομένα της γεωργικής παραγωγής της Γερμανίας του περασμένου αιώνα.

Εκτός από το παραπάνω κλασικό μοντέλο που περιγράφει τον τρόπο με τον οποίο η θέση των οικισμών επηρεάζει την οργάνωση της γεωργικής παραγωγής, έχουν παρουσιαστεί και άλ-

λες νεότερες προσεγγίσεις στην διεθνή βιβλιογραφία. Αρκετές από αυτές ασχολούνται με τον ρόλο ενός ιεραρχημένου συστήματος οικισμών στην γεωργική ανάπτυξη και καταλήγουν σε προτάσεις πολιτικής. Οι απόψεις αυτές έχουν τις θεωρητικές αφητηρίες τους σε ένα επίσης κλασσικό μοντέλο, την θεωρία της «κεντρικής θέσης» του Chrystaller, στο οποίο περιγράφεται η οργάνωση των οικισμών στον χώρο ανάλογα με τις εξυπηρετήσεις που παρέχουν στον αγροτικό περίγυρο (Souza and Foust 1979). Χαρακτηριστικό παράδειγμα αποτελούν οι εργασίες του Johnson (1970) που εξετάζοντας προβλήματα αγροτικής ανάπτυξης στις χώρες του Τρίτου Κόσμου, θεωρεί ότι η οικιστική ανάπτυξη είναι αλληλένδετη με τον εκσυγχρονισμό της γεωργίας κυρίως από την άποψη της δημιουργίας τοπικών αγορών για τα αγροτικά προϊόντα. Απαραίτητη είναι και η κατασκευή των υποδομών, κυρίως των οδικών, που θα συνδέσουν τους οικισμούς αυτούς μεταξύ τους σε ένα «δίκτυο οικισμών» (network). Η οικιστική ανάπτυξη αποτελεί σύμφωνα με το σκεπτικό αυτό τον αναγκαίο παράγοντα για την διείσδυση των εμπορευματικών σχέσεων στην γεωργία και την μετάβαση από την γεωργία συντήρησης στην γεωργία της αγοράς. Μία άλλη συμβολή στην αγροτική ανάπτυξη που ο Johnson αποδίδει σ' αυτό το «δίκτυο των οικισμών», είναι η συγκράτηση του πληθυσμού στις αγροτικές περιοχές και η παρεμπόδιση της αποδυνάμωσης της υπαίθρου που συντελείται με την μετανάστευση προς τα μεγάλα αστικά κέντρα. Αυτό «το δίκτυο των οικισμών» μπορεί να συμβάλλει στους παραπάνω στόχους εφόσον αναπτυχθούν τα μεσαία κυρίως αστικά κέντρα, που δρουν σαν πόλοι ανάπτυξης για τον αγροτικό περίγυρο.

Η προβληματική γύρω από τον ρόλο του συστήματος των οικισμών στην αγροτική ανάπτυξη έχει οδηγήσει αρκετούς ερευνητές στην διαμόρφωση μέτρων πολιτικής, που αφορούν την δημιουργία ενός ιεραρχημένου συστήματος οικισμών σαν απαραίτητη προϋπόθεση αγροτικής ανάπτυξης κυρίως για τις χώρες του Τρίτου Κόσμου (Rondinelli and Ruddle 1976). Οι οικισμοί αυτοί δεν θεωρούνται μόνο σαν αγορές των αγροτικών προϊόντων, αλλά και σαν κέντρα παροχής ποικίλων υπηρεσιών, ενώ η ιεράρχηση του συστήματος των οικισμών στηρίζεται ακριβώς στο είδος των λειτουργιών που επιτελούν. Το ιεραρχημένο σύστημα των οικισμών οργανωμένο σε μικρές αποστάσεις από τους τόπους γεωργικής παραγωγής συμβάλλει στην οικονομική ανάπτυξη, αλλά ταυτόχρονα ικανοποιεί ανάγκες που αντιστοιχούν στον «αστικό τρόπο ζωής» και έχουν διαδοθεί και στον αγροτικό χώρο.

Η διεθνή βιβλιογραφία φαίνεται να εξετάζει περισσότερο

επιπτώσεις της οικιστικής ανάπτυξης στην αγροτική ανάπτυξη, παρά την επίδραση του συστήματος της γεωργικής παραγωγής στην οικιστική διάρθρωση των αγροτικών περιοχών. Πάντως διακρίνονται ορισμένα χαρακτηριστικά της γεωργικής παραγωγής που ασκούν σημαντική επίδραση στην οικιστική διάρθρωση των αγροτικών περιοχών. Η βασική διάκριση ως προς το σύστημα της γεωργικής παραγωγής αφορά την παραδοσιακή γεωργία (ή γεωργία συντήρησης) και την γεωργία της αγοράς. Τα χαρακτηριστικά της γεωργίας συντήρησης είναι: χαμηλής ποιότητας προϊόν, χαμηλή παραγωγικότητα, χρήση πολύ απλών (πρωτόγονων) εργαλείων, φθίνουσα απόδοση εργασίας λόγω πολυτεμαχισμού, φόβος και ανασφάλεια του αγρότη αφού εξαρτάται από τις κλιματικές συνθήκες, κακά οδικά δίκτυα ή και ανύπαρκτα, πολυτεμαχισμένες αγορές (Todaro 1977, 220). Ο βασικός προορισμός της γεωργίας συντήρησης είναι η κάλυψη των άμεσων βιοτικών αναγκών. Τα παραπάνω χαρακτηριστικά υπαγορεύουν μικρές αποστάσεις μεταξύ τόπου κατοικίας και τόπου εργασίας των παραγωγών. Κατά συνέπεια η παραδοσιακή γεωργία διαμορφώνει μικρές δημογραφικές συγκεντρώσεις διεσπαρμένες σε οικισμούς που έχουν μικρές αποστάσεις μεταξύ τους. Επίσης η παραδοσιακή γεωργία δύσκολα επηρεάζεται από εξωγενείς οικονομικούς παράγοντες, όπως είναι η ζήτηση προϊόντων από άλλες περιοχές, με αποτέλεσμα να μην παρουσιάζονται αξιόλογες μεταβολές στα χαρακτηριστικά της γεωργικής παραγωγής. Η σταθερότητα αυτή αντανακλά στην οικιστική διάρθρωση των αγροτικών περιοχών, όπου επίσης δεν σημειώνονται μεταβολές, για παράδειγμα, δεν παρατηρούνται σημαντικές πληθυσμιακές μετακινήσεις.

Η γεωργία της αγοράς που παρατηρείται στα προηγμένα βιομηχανικά κράτη συνδέεται με την ανάπτυξη της βιομηχανίας και την αύξηση του αστικού πληθυσμού. Δυο παράλληλες διαδικασίες, αφενός η δημιουργία του γεωργικού πλεονάσματος και αφετέρου οι ανάγκες τροφοδοσίας των αστικών κέντρων, προκάλεσαν ρήξη στο σύστημα αυτοκατανάλωσης των γεωργικών προϊόντων επιφέροντας γεωγραφικό διαχωρισμό μεταξύ παραγωγής και κατανάλωσης με παράλληλη ανάπτυξη ενός δικτύου μεταφοράς και ενός δικτύου εμπορίας των γεωργικών προϊόντων. Οι αγορές των γεωργικών προϊόντων αποτελούν τον καθοριστικό παράγοντα για τον τρόπο άσκησης της γεωργικής δραστηριότητας. Η παραγωγή διεξάγεται ολοκληρωτικά για την αγορά. Ο σχηματισμός κεφαλαίων, η τεχνολογική πρόοδος και η επιστημονική έρευνα και ανάπτυξη, παίζουν σημαντικό ρόλο για την επίτευξη υψηλότερων επιπέδων ποιότητας και παραγωγικότητας. Σκοπός

της δραστηριότητας είναι το εμπορικό κέρδος μέσα από την μεγιστοποίηση της στρεμματικής απόδοσης και τον καλύτερο συνδυασμό ανθρώπινων και φυσικών πόρων. Μερικά χαρακτηριστικά της γεωργίας της αγοράς είναι η ειδίκευση στην παραγωγή περιορισμένου αριθμού προϊόντων, η αύξηση του μεγέθους της γεωργικής εκμετάλλευσης, ο υψηλός βαθμός εκμηχάνισης και ο επιστημονικός χαρακτήρας των καλλιεργητικών μεθόδων (Todaro 1977, 224). Ειδικός τύπος της γεωργίας της αγοράς είναι η επιχειρηματική γεωργία, όπου παρατηρείται πλήρης γεωγραφικός διαχωρισμός μεταξύ παραγωγής και κατανάλωσης. Ο παραγωγός επιχειρηματίας προσανατολίζεται στη μαζική παραγωγή προϊόντων για τη διεθνή αγορά. Η επιχειρηματική γεωργία συνδέεται με εκτεταμένες μονοκαλλιέργειες, τις πλέον σύγχρονες τεχνικές μεθόδους παραγωγής και αμελητέα αυτοκατανάλωση.

Συχνά η παραδοσιακή γεωργία και η γεωργία της αγοράς συνυπάρχουν, με την έννοια ότι μέρος της γεωργικής παραγωγής αυτοκαταναλώνεται και το υπόλοιπο διατίθεται στο εμπόριο. Στην περίπτωση αυτή έχουμε την λεγόμενη μικτή και διαφοροποιημένη αγροτική δραστηριότητα (Todaro 1977, 222). Στο στάδιο αυτό της γεωργικής ανάπτυξης με τη χρήση βελτιωμένων σπόρων, λιπασμάτων και άρδευσης απελευθερώνονται τμήματα γης για καλλιέργειες νέων προϊόντων που έχουν κατεύθυνση την αγορά, ενώ ταυτόχρονα εξασφαλίζονται και οι αναγκαίες ποσότητες τροφίμων.

Στη γεωργία της αγοράς οι αποστάσεις μεταξύ τόπου κατοικίας και τόπου εργασίας αυξάνουν σημαντικά εξ αιτίας των τεχνολογικών εξελίξεων στα μέσα μεταφοράς και τα εργαλεία παραγωγής. Ταυτόχρονα, κυρίως στην περίπτωση της επιχειρηματικής γεωργίας δημιουργείται η ανάγκη για «αστικό τρόπο ζωής», που μεταφράζεται σαν ανάγκη των παραγωγών για «μικρή απόσταση» από τα αστικά κέντρα. Εξάλλου η εκμηχάνιση της παραγωγής συντελεί στην απελευθέρωση εργατικού δυναμικού από τον αγροτικό τομέα. Οι παραπάνω παράγοντες προκαλούν πληθυσμιακές μετακινήσεις από τις αγροτικές προς τις αστικές περιοχές, αλλά και συνδυασμένη απασχόληση στη γεωργία με άλλους τομείς. Στη γεωργία της αγοράς η εξάρτηση από εξωγενείς παράγοντες σχετιζόμενους με τις αγορές των προϊόντων προκαλεί αστάθεια στον τρόπο άσκησης της γεωργικής δραστηριότητας που πρέπει να προσαρμόζεται στις μεταβολές της ζήτησης. Η αστάθεια αυτή αντανακλά στην οικιστική διάρθρωση των αγροτικών περιοχών, όπου συντελούνται σημαντικές πληθυσμιακές μετακινήσεις.

3. Η Ελληνική περίπτωση

Η σχέση οικιστικής διάρθρωσης και γεωργικής παραγωγής στην Ελλάδα πρέπει να αναζητηθεί στην ιστορική της εξέλιξη. Ένας σημαντικός αριθμός νεωτέρων αγροτικών οικισμών του ελλαδικού χώρου δημιουργείται στην ορεινή ενδοχώρα μετά από την τουρκική διείσδυση στην Βαλκανική τον 14ο αιώνα. Όπως φαίνεται η νεώτερη ελληνική ιστορία έχει τις αφετηρίες της στα ορεινά, όπου οι πληθυσμοί αντιμετώπιζαν σκληρές και αβέβαιες συνθήκες διαβίωσης, διέτρεχαν όμως μικρότερους κινδύνους από την Οθωμανική καταπίεση και από τις ασθένειες των πεδινών περιοχών, όπως η θανατηφόρα ελονοσία (Braudel 1990, 26-28, Μοσκόφ 1972, 75-77). Χωρίς να έχουν απόλυτα διευκρινιστεί από την ιστορική έρευνα τα προβλήματα της γεωγραφικής κινητικότητας στον ελλαδικό χώρο μεταξύ 15ου και 19ου αιώνα (Παναγιωτόπουλος 1988, Ρόκου 1988), φαίνεται ότι με κάθε επιδείνωση της κατάστασης των πληθυσμών από τις ληστρικές επιδρομές ή από την ένταση της οικονομικής εκμετάλλευσης στα πλαίσια της οθωμανικής φεουδαρχίας, συχνά αναζητούνται νέοι τόποι κατοικίας στα ορεινά (Μοσκόφ 1972, 75-77).

Οι συνοικισμοί αυτοί αποτελούσαν καταφύγια των κατοίκων και για τον λόγο αυτό πρωταρχική σημασία κατά την επιλογή της θέσης τους είχαν η ασφάλεια, η ύπαρξη του πόσιμου νερού και εκμετάλλευση της ηλιοφάνειας στις μεσημβρινές πλαγιές των βουνών, ώστε να είναι ευκολώτερη η διαβίωση κατά τους χειμερινούς μήνες (Μόσκωφ 1972, 78 και Αυγερινού – Μικρός 1974). Η ευφορία της γης στις περισσότερες περιπτώσεις έπρεπε να κατακτηθεί. Διαδικασία πιο εύκολη στα όρια μεταξύ του δάσους και της ήδη αποψιλωμένης πλαγιάς, αλλά σε κάθε περίπτωση δύσκολη, καθώς ήταν λίγο παραγωγικό το εκχερσωμένο από την ορεινή θλάση χωράφι. Οι παραγωγικές εκτάσεις, που ορίζονταν από τις ξηρολιθιές περιβάλλοντας τους ορεινούς συνοικισμούς, δημιουργούν ένα εύθραυστο τοπίο που έπρεπε συνέχεια να ανακτάται. Στο γεγονός αυτό φαίνεται να οφείλεται σε σημαντικό βαθμό η σημερινή προοδευτική εγκατάλειψη του τόσο πυκνοκατοικημένου στο παρελθόν ορεινού αγροτικού χώρου, πράγμα που συνιστά μια ιδιομορφία όχι αποκλειστικά ελληνική, αλλά ευρύτερα μεσογειακή (Braydel 1990, 28-31). Η καλλιεργημένη έκταση εκτεινόταν συνήθως περιμετρικά του οικισμού, ανάλογα δε με το μέγεθος του πληθυσμού έφθανε ως μισή ώρα απόσταση πεζή από αυτόν, με την παρακάτω σχηματική διάταξη: περιβόλια,

σταροχώραφα – αμπέλια – δενδροκαλλιέργειες, βοσκοτόπια και δάση (Μοσκόφ 1972, 79). Με τον καιρό διαμορφώθηκαν και άλλες καλλιεργητικές συνήθειες ή πρακτικές, που επιβιώνουν ως σήμερα (στο μέτρο που διατηρείται οι οικογενειακός χαρακτήρας της γεωργίας). Χαρακτηριστικά, όταν οι καλλιεργούμενες εκτάσεις απείχαν σημαντικά από τον οικισμό, οι κάτοικοι κατασκεύαζαν αγροικίες όπου εγκαθίσταντο εποχιακά ανάλογα με τις ανάγκες της παραγωγής, με αποτέλεσμα αρκετοί νεότεροι οικισμοί να οφείλουν την γέννηση τους στην συνήθεια αυτή (Ψυχογιός 1987, 22). Επίσης, προκειμένου να αυξηθεί η παραγωγικότητα της καλλιέργειας των δημητριακών, εφαρμόστηκε συλλογική πειθαρχία (χρονική και χωρική) στο σύστημα της τριετούς αμειψισποράς: την πρώτη χρονιά καλλιεργούνταν τα πρώιμα δημητριακά όπως σιτάρι, την δεύτερη τα όψιμα όπως το καλαμπόκι, την τρίτη εφάρμοζαν αγρανάπαυση που συνήθως συνδυαζόταν με βοσκή προβάτων και γιδιών. Όπως σημειώνει όμως ο Ψυχογιός (1987, 29) το σύστημα της αμειψισποράς αρχίζει να εγκαταλείπεται από την περίοδο του μεσοπολέμου (1920-1940).

Η αγροτική παραγωγή των ορεινών οικισμών, παρά την εισαγωγή με την πάροδο του χρόνου νέων καλλιεργειών που συνέβαλαν στην αύξηση της, δεν δημιούργησε πλεονάσματα. Προοριζόταν κατά κύριο λόγο για αυτοκατανάλωση. Στις περιπτώσεις όπου προωθήθηκε η βιοτεχνική μεταποίηση της γεωργικής και κτηνοτροφικής παραγωγής (βαφική, νηματοουργία, υφαντική, βυρσοδεψία), οι ορεινοί οικισμοί εξελίχθηκαν σε αξιόλογα εμποροβιοτεχνικά κέντρα. Αυτά από κοινού με τα εμποροναυτικά νησιά και τον μεταπρατικό χώρο των σταφιδοπαραγωγών κυρίως πεδιάδων αποτέλεσαν τις διαφοροποιημένες γεωγραφικά και οικονομικά ενότητες, όπου στηρίχθηκε η οικονομική απογείωση του ελλαδικού χώρου μετά από τον 18ο αιώνα (Μοσκόφ 1972, 83-88). Κάθε ενότητα εξελίσσεται, σχετικά ανεξάρτητα από τις υπόλοιπες, αλλά συγχρόνως αναπτύσσει στενές σχέσεις με κέντρα του εξωτερικού (Μοσκόφ 1972, 83-91). Η ναυτική δραστηριότητα των νησιών εξυπηρετεί το διεθνές εμπόριο. Στα πεδινά σχηματίζονται θύλακες, μέσα από τους οποίους ενσωματώνονται στην διεθνή αγορά οι πιο προσοδοφόρες γεωργικές περιοχές, όπως η σταφιδοπαραγωγός Πελοπόννησος. Οι αστικές σχέσεις εμφανίζονται και αναπτύσσονται τέλος στα εμποροβιοτεχνικά κέντρα του ορεινού χώρου, από όπου εισδύουν στους υπόλοιπους ορεινούς οικισμούς, όχι όμως στις πεδινές περιοχές όπου επικρατεί η οθωμανική φεουδαρχία. Αντίθετα τα κέντρα του ορεινού χώρου αναπτύσσουν σημαντικές συναλλαγές με ευρωπαϊκά κέντρα (Αυ-

γερινού – Μικρός 1974).

Όπως φαίνεται όμως αυτή η ιστορική εξέλιξη διακόπτεται μετά από την δημιουργία του νέου ελληνικού κράτους. Με τις νέες πολιτικές συνθήκες και ιδιαίτερα με τις οριοθετήσεις που τότε καθιερώθηκαν, τα ορεινά εμποροβιοτεχνικά κέντρα αποσυνδέθηκαν από την ευρύτερη αγορά τους, ώστε στο εξής αναγκάζονται να επιζήσουν με την αγροτική παραγωγή παλινδρομώντας στην κατάσταση της αυτοκατανάλωσης (Μοσκόφ 1972, 130). Επακόλουθο ήταν η οικογενειακού χαρακτήρα κινητικότητα του πληθυσμού, που παρατηρήθηκε τότε με κατεύθυνση από τους ορεινούς οικισμούς προς τις περισσότερο προσοδοφόρες πεδινές, γεωργικές περιοχές. Παράλληλα εμφανίστηκε η εποχιακή μετακίνηση σε αναζήτηση εργασίας των νέων και των ανδρών προς τις πόλεις (Μοσκόφ 1972, 130-138, Παναγιωτόπουλος 1985, Ψυχογιός 1986). Από την άλλη πλευρά οι προσοδοφόρες πεδινές γεωργικές εκτάσεις παρουσιάζουν μία θεαματική οικονομική ανάπτυξη, που καθώς συνεχίζεται μέχρι τα τέλη του 19ου αιώνα συνδέεται όλο και περισσότερο με την διεθνή αγορά μέσα από την εξαγωγή προϊόντων (σταφίδα, κρασί, λάδι, καπνός βαμβάκι), όπου επενδύεται υψηλό ποσοστό εργασίας (Μοσκόφ 1972, 130-138, Παναγιωτόπουλος 1985, Ψυχογιός 1986). Παράλληλα ο οικογενειακός χαρακτήρας της εκμετάλλευσης φαίνεται ότι υποβοήθησε κατά τα πρώτα χρόνια μετά από την εθνική επανάσταση την ιδιότυπη εντατικοποίηση της ελληνικής γεωργίας (Παναγιωτόπουλος 1985). Η τάση αυτή συνεχίστηκε μέχρι τους Βαλκανικούς πολέμους (1912-13) συμπεριλαμβάνοντας τις προσαρτώμενες σταδιακά στο ελληνικό κράτος περιοχές: την Θεσσαλία αρχικά, που κυρίως χαρακτηριζόταν από το δημιουργημένο από την ιστορική – κοινωνική συγκυρία τσιφλίκι των σιτηρών εκτατικών καλλιεργειών και την Μακεδονία – Θράκη αργότερα.

Με την εφαρμογή της αγροτικής μεταρρύθμισης, όπως καθόριζε ο νόμος του 1917 οι οικογενειακές μικροϊδιοκτησίες αντικατέστησαν όπως απαιτούσαν οι σκοποί της εθνικής επανάστασης, τις μεγάλες γαιοκτησίες των νεοπροσαρτημένων περιοχών. Η αγροτική μεταρρύθμιση γενικεύτηκε με την προσφυγική αποκατάσταση μεταξύ 1922 και 1940. Η υπέρμετρη κατάτμηση των καλλιεργουμένων εκτάσεων και η δημιουργία πολυάριθμων μικρών γεωργικών εκμεταλλεύσεων, όπως παρατηρεί ο Βεργόπουλος (1975, 163-199), κάθε άλλο παρά καθυστέρησαν την διεύρυνση του κεφαλαίου στην ελληνική γεωργία, που άλλωστε τέθηκε σε κίνηση από τους προηγούμενους αιώνες, με αποτέλεσμα την κοινωνική τους ενσωμάτωση μέσα από τους μηχανισμούς της αγο-

ράς. Κατά την περίοδο αυτή τα χρέη των γεωργών υπέστησαν μια σημαντική αύξηση στα πλαίσια της οικογενειακής γεωργίας, ενώ οι τράπεζες κατόρθωσαν να διεισδύσουν εκεί όπου ως τότε κυριαρχούσε η τοκογλυφική δραστηριότητα των μεγάλων κτηματιών (Βεργόπουλος 1975, 163-199).

Κατά την μεταπολεμική περίοδο παρατηρήθηκε σε παγκόσμιο επίπεδο μια σημαντική υποχώρηση του αγροτικού τομέα σε όφελος της βιομηχανίας και των υπηρεσιών, ενώ σημειώνεται αναδιάρθρωση των παραγωγικών σχέσεων και μεταβολή του υλικού υπόβαθρου της παραγωγής στον αγροτικό κόσμο. Οι τάσεις αυτές δεν ήταν καινοφανείς, χαρακτηρίζονταν όμως από ιδιαίτερη έκταση και ένταση (Ψυχογιός 1987, 3-4). Μέσα σ' αυτή την συγκυρία η οικονομική ανάπτυξη στην Ελλάδα χαρακτηρίζεται από την συνεχιζόμενη ενσωμάτωση των γεωργικών εκμεταλλεύσεων στην οικονομία της αγοράς με ανοδικούς και επιταχυνόμενους ρυθμούς (Burgel 1988, Παναγιωτοπούλου 1988). Στα πλαίσια των διαδικασιών αυτών παρατηρούνται δυναμικοί μετασχηματισμοί στην ελληνική ύπαιθρο, που με τις δημογραφικές, κοινωνικές – οικονομικές, πολιτικές, ιδεολογικές επιπτώσεις, υπερβαίνουν σημαντικά άλλους μετασχηματισμούς της νεώτερης ελληνικής ιστορίας.

Οι τοπικές πραγματικότητες που διαμορφώνονται στα πλαίσια αυτών των μετασχηματισμών δεν φαίνεται να αποτελούν μία ομοιόμορφη εικόνα, όπως προκύπτει από σειρά μελετών που πραγματοποιήθηκαν κατά τα τελευταία τριάντα χρόνια με σκοπό να εμβαθύνουν στην κατανόηση των τοπικών ιδιαιτεροτήτων. Όπως σημειώνει ο Δαμιανάκος (1987), αποκαλύπτονται φαινόμενα ασυνέχειας και ανισότητας που χαρακτηρίζουν την διαδικασία της ενσωμάτωσης του αγροτικού χώρου στον καταναλωτικό τρόπο παραγωγής, με αποτέλεσμα να εμφανίζεται περισσότερο ή λιγότερο επιτυχής η ένταξη στο κυρίαρχο σύστημα των αγροτικών οικισμών, άλλοτε να αναστέλλεται η ενσωμάτωση κάτω από την επίδραση των παραδοσιακών δομών ή ακόμη να απειλείται η υλική υπόσταση των οικισμών από την αγροτική έξοδο. Αλλά παρά το γεγονός ότι η σύγχρονη Ελλάδα κληρονόμησε μία ποικιλία ανισοτήτων, όπου έπαιξαν ιδιαίτερο ρόλο οι παλιότερες ιστορικές συνθήκες, ορισμένα φαινόμενα προσλαμβάνουν έναν γενικό χαρακτήρα, ενώ η προσέγγισή τους διευκολύνει επίσης την μελέτη των μετασχηματισμών του αγροτικού χώρου.

Ενώ η αγροτική παραγωγή απασχολεί το μεγαλύτερο μέρος του ενεργού πληθυσμού της χώρας μετά από τον πόλεμο, ο αγροτικός τομέας συμμετέχει με μικρότερα ποσοστά στο εθνικό

εισόδημα από τον αστικό τομέα (μεταποίηση και τριτογενής). Η ανισόμερη ανάπτυξη μεταξύ των αστικών κέντρων και του αγροτικού χώρου, εκφράζεται με την ύπαρξη ενός εργατικού πλεονάσματος στους αγροτικούς οικισμούς, που είναι αποτέλεσμα του νόμου της συσσώρευσης στον καπιταλιστικό τρόπο παραγωγής (Καβουριάρης 1974, 1988). Μέσα στα παραπάνω πλαίσια κατά το διάστημα 1950-1975 ένα γενικό χαρακτηριστικό της εξέλιξης του πληθυσμού των αγροτικών οικισμών αποτέλεσε το γεγονός ότι ενισχύθηκαν η αγροτική έξοδος και το νεώτερο μεταναστευτικό ρεύμα προς τις ευρωπαϊκές και υπερπόντιες χώρες.

Σε ορισμένες περιπτώσεις το φαινόμενο λειτούργησε σαν ασφαλιστική δικλείδα τοπικών κοινωνιών, που περνούσαν οικονομική κρίση κατά την διαδικασία της ενσωμάτωσης τους και δοκιμαζόταν η ύπαρξή τους από την αποδημία δυναμικών ομάδων του πληθυσμού (Kolodny 1987). Τελικά η κοινωνική κινητικότητα οδήγησε στην μετανάστευση. Το γεγονός αυτό σημαίνει ότι δεν υπήρξαν ισχυροί παράγοντες που να αναστείλουν την μετανάστευση, που λειτουργούσε στα πλαίσια της αποσύνθεσης της παραδοσιακής συνοχής της αγροτικής κοινωνίας στην Ελλάδα (Καβουριάρης 1988). Συνεπώς με την έξοδο του πληθυσμού καταργείται η αυτονομία του αγροτικού χώρου, που στο εξής λειτουργεί σαν ενδοχώρα των αστικών κέντρων της χώρας και του εξωτερικού. Επίσης μέσα από την μετανάστευση εισάγονται στον αγροτικό χώρο οι αστικές καταναλωτικές συνήθειες και ο αστικός τρόπος ζωής, με αποτέλεσμα να ενισχύονται οι αντιφάσεις προς την παραδοσιακή οργάνωση της γεωργικής παραγωγής και τις παραδοσιακές πολιτισμικές αξίες (Burgel 1978, 1987, 1988, Καβουριάρης 1988). Τέλος με την συγκεντρωτική οργάνωσή της η πολιτική και διοικητική εξουσία από τα πρώτα μεταπολεμικά χρόνια ευνοεί την συγκέντρωση των μεγάλων επενδύσεων και παραγωγικών δραστηριοτήτων στις μεγάλες αστικές περιοχές της χώρας και κύρια στην Αθήνα, επιταχύνοντας την αποσύνθεση και τους μετασχηματισμούς του αγροτικού χώρου. Αλλά αυτές οι γενικές τάσεις διαφοροποιούνται κατά την τελευταία δεκαετία, όπως προκύπτει κατ' αρχήν από στατιστικά δεδομένα:

- η εξωτερική μετανάστευση περιορίζεται στο ελάχιστο από τα μέσα της δεκαετίας του εβδομήντα,
- περιορίζεται η εσωτερική μετανάστευση, επειδή ανακόπτεται σε αρκετές περιπτώσεις η αρνητική εξέλιξη του πληθυσμού των αγροτικών περιοχών, που στο επίπεδο της χώρας τείνει συνολικά προς την στασιμότητα, ενώ κάμπτονται οι υπέρμετροι ρυθμοί αύξησης των δυναμικών αστικών κέντρων.

Οι τάσεις αυτές ενισχύθηκαν από ορισμένα βασικά χαρακτηριστικά της παραδοσιακής αγροτικής κοινωνίας και κύρια από το γεγονός ότι αυτή αποτελεί μέρος ενός ευρύτερου συνόλου, προς το οποίο συνδέεται με ιδιαίτερες σχέσεις κάθε φορά (Collard 1987). Όπως φαίνεται η οικονομία των αγροτικών οικισμών στηριζόταν και εξακολουθεί να στηρίζεται σημαντικά στην οικογενειακή οργάνωση της παραγωγής και με την έννοια αυτή απέχει από το να αποτελεί μόνο μία καταναλωτική μονάδα (Ψυχογιός 1987, 5-6). Ένα μέρος λοιπόν της παραγωγής των αγροτικών νοικοκυριών εξακολουθεί σήμερα να συμβάλλει στην αναπαραγωγή της αγροτικής δύναμης των μελών και στην κάλυψη ορισμένων άλλων αναγκών, το υπόλοιπο δε διατίθεται στην αγορά. Επομένως παρά την γενική τάση να μειωθεί, η αυτοκατανάλωση των αγροτικών οικισμών διατηρείται και εξακολουθεί να εξασφαλίζει τα νοικοκυριά από τις διακυμάνσεις της αγοράς και τις επιπτώσεις των καιρικών συνθηκών στην παραγωγή (Παναγιωτοπούλου 1988).

Παραπέρα, αν και δεν υπάρχει αμφιβολία ότι οι αγροτικοί οικισμοί διαφέρουν από την προπολεμική τους κατάσταση στις περιπτώσεις όσων έχουν περιορισμένους γεωργικούς πόρους παρατηρείται, ότι η παραγωγή είναι πιθανά μικρότερη σήμερα, αλλά το βιοτικό επίπεδο είναι γενικά υψηλότερο χάρη στα εμβάσματα και τις επιταγές των μεταναστών (Collard 1987). Σε πολλές περιπτώσεις μάλιστα ισχυροί οικογενειακοί κοινωνικοί δεσμοί συντηρούν το ενδιαφέρον των μεταναστών προς τον τόπο καταγωγής, όπου συνηθίζουν να επιστρέφουν σε περιόδους διακοπών, θρησκευτικών και οικογενειακών γιορτών. Άλλωστε το γεγονός ότι τα τελευταία χρόνια έχουν βελτιωθεί με σημαντικά έργα τα δίκτυα υποδομών και επικοινωνίας σε ολόκληρη την χώρα, συνέτελεσε στη μείωση της χρονοαπόστασης με αποτέλεσμα να πλησιάσουν οι δυσπρόσιτες και απομονωμένες περιοχές, όπως οι ορεινοί και οι νησιωτικοί οικισμοί, προς τα αστικά κέντρα. Όπως υποστηρίζει ο Burgel (1978-1987) αυτή η άρση της απομόνωσης δεν φαίνεται να επηρεάζει κατ' αρχήν την αγροτική έξοδο. Είναι βέβαιο όμως ότι συνέβαλε στην διατήρηση στενών κοινωνικών επαφών μεταξύ των αστικών κέντρων και των αγροτικών οικισμών, γεγονός που διευκόλυνε την διάδοση των αστικών συνηθειών στην ελληνική ύπαιθρο.

Η διάδοση των αστικών χαρακτηριστών στην ύπαιθρο πραγματοποιείται ποικιλότροπα (Burgel 1978, 1987, 1988). Ο αστικός χώρος διαχέεται στην ύπαιθρο με την δημιουργία μονίμων ή εποχιακών κατασκευών, φαινόμενο που παρατηρείται περιμετρικά

των μεγάλων αστικών συγκροτημάτων της Αθήνας και της Θεσσαλονίκης αρχικά και των μεγάλων επαρχιακών πόλεων κατόπιν. Ορισμένες φορές τα αστικά χαρακτηριστικά εισάγονται και διαδίδονται μέσα από την εγκατάσταση στον αγροτικό χώρο μιας νέας δραστηριότητας, όπως είναι κάποια μεγάλη αγροτοβιομηχανική μονάδα ή ένα τουριστικό συγκρότημα. Ενισχύεται επίσης το ενδιαφέρον και η συνήθεια της περιοδικής επιστροφής των εσωτερικών μεταναστών στον τόπο καταγωγής, όπου αρχίζουν να επενδύουν στην συντήρηση, επέκταση ή οικοδόμηση κατοικιών. Όπως παρατηρεί ο Burgel (1987) ορισμένες κτηματικές συναλλαγές συμβάλλουν ώστε να παρατηρούνται χρηματικές ροές, που κατευθύνονται από τις αστικές περιοχές προς τις προβληματικές και ξεχασμένες αγροτικές περιοχές. Παράλληλα σε αρκετές περιπτώσεις ορισμένοι μετανάστες παλιννοστούν και εγκαθίστανται, αν όχι στον τόπο καταγωγής, στο πλησιέστερο αστικό κέντρο, όπου πραγματοποιούν, ανάλογα με τις διαμορφωνόμενες δυνατότητες, επενδύσεις στον τουρισμό, στο εμπόριο και τα τελευταία χρόνια, στην γεωργική παραγωγή. Οι εξελίξεις αυτές αν και περιορίζουν ορισμένες διαφορές μεταξύ αστικών και αγροτικών περιοχών φαίνεται ότι δεν μπορούν να άρουν τις ανισότητες που εμφανίζονται μεταξύ τους. Πολύ περισσότερο δεν μπορούν να άρουν διαφορές και αναπτυξιακές ανισότητες, που διαμορφώνονται μεταξύ γειτονικών αγροτικών περιοχών, επειδή έχουν άνιση πρόσβαση στους αγροτικούς νεωτερισμούς και εκσυγχρονισμούς (Sivignon 1987).

Αναγνωρίζεται λοιπόν ότι σήμερα παρουσιάζεται μία σχετική βελτίωση των όρων ανάπτυξης της αγροτικής παραγωγής, επιλεκτικά εντοπισμένη όμως στις περιοχές που προσφέρονται στην ανάπτυξη προσοδοφόρων καλλιεργειών και την εφαρμογή εκσυγχρονισμών στην γεωργία (εκμηχάνιση, ομαδικές καλλιέργειες κ.ά.), όπως είναι η δυτική Μακεδονία, η Θεσσαλία, οι αρδευόμενες στενές παραλιακές πεδιάδες της Πελοποννήσου ή Κρήτης (Burgel 1987). Πρόσφατα μάλιστα οι εξελίξεις αυτές συνδέονται άμεσα με την κρατική πολιτική (Νόμος 1262/82), που εισάγει κίνητρα ανάπτυξης γεωργικών επιχειρήσεων με επιδοτήσεις και δάνεια εναρμονισμένα με τους όρους της ένταξης της χώρας στις Ευρωπαϊκές Κοινότητες. Αλλά αυτές οι οικονομικές ανισότητες που διαφοροποιούν τις γεωγραφικές ενότητες του αγροτικού χώρου, συνυφαίνονται με ανακατατάξεις στην διάρθρωση και στην μορφή του παραδοσιακού συστήματος των αγροτικών οικισμών και με μεταβολές στις συνθήκες των τοπικών κοινωνιών. Στις διαδικασίες αυτές φαίνεται να παίζουν ιδιαίτερο ρόλο:

– οι διαδικασίες ενσωμάτωσης των αγροτικών οικισμών και ο βαθμός προσαρμογής τους στις εξελίξεις, που γενικά χαρακτηρίζουν σήμερα τον κοινωνικο-οικονομικό σχηματισμό στην Ελλάδα.

– η απόσταση ή γενικότερα η έννοια της πρόσβασης, όχι μόνο προς τους εκσυγχρονισμούς που εισάγονται στην γεωργική παραγωγή, αλλά και προς τον αστικό τρόπο ζωής.

4. Μια πρόταση τυπολογίας των αγροτικών οικισμών

Σύμφωνα με τα παραπάνω, τόσο από την διεθνή βιβλιογραφία όσο και από την ελληνική εμπειρία, τεκμηριώνεται η ύπαρξη στενής αλληλεξάρτησης μεταξύ του συστήματος των αγροτικών οικισμών και του συστήματος της γεωργικής παραγωγής. Σχετικά με το θέμα της αλληλεξάρτησης των δυο φαινομένων μπορούμε να παρατηρήσουμε ότι στη διεθνή βιβλιογραφία τονίζεται περισσότερο ο ρόλος του συστήματος των οικισμών στην ανάπτυξη της γεωργικής παραγωγής, ενώ στην Ελλάδα μπορούμε να διακρίνουμε σαφέστερα την επίδραση της γεωργικής παραγωγής στη διαμόρφωση του συστήματος των αγροτικών οικισμών. Αυτό οφείλεται στο γεγονός ότι μέχρι τώρα στην Ελλάδα δεν έχει ουσιαστικά ασκηθεί οικιστική πολιτική με στόχο την ανάπτυξη της γεωργικής παραγωγής και της οικονομίας γενικότερα. Οι απόπειρες οικιστικής πολιτικής που ήδη αναφέρθηκαν και σχετίζονται έστω και έμμεσα με την γεωργική παραγωγή («ανοικτές πόλεις, Ν. 1622/86) δεν έχουν εφαρμοστεί στην πραγματικότητα ώστε να προκύψουν αποτελέσματα. Για τους λόγους αυτούς μια διερεύνηση της σχέσης μεταξύ του συστήματος των οικισμών και του συστήματος της γεωργικής παραγωγής στην Ελλάδα μπορεί να στηριχτεί κατά κύριο λόγο στην διερεύνηση των χαρακτηριστικών των επιπτώσεων από τις μεταβολές στη γεωργία στο σύστημα των οικισμών και όχι σε αποτελέσματα οικιστικής πολιτικής. Όμως τα συμπεράσματα μιας τέτοιας διερεύνησης θα μπορούσαν να οδηγήσουν σε προτάσεις οικιστικής πολιτικής συνδεδεμένες με τη γεωργική ανάπτυξη για τον ελληνικό χώρο.

Πιστεύοντας στην σκοπιμότητα μιας τέτοιας διερεύνησης που φαίνεται να λείπει από την ελληνική βιβλιογραφία, θα ήταν δυνατό να προταθεί μια τυπολογία των αγροτικών οικισμών, που να στηρίζεται σε ορισμένα βασικά χαρακτηριστικά της εξέλιξης του

συστήματος των αγροτικών οικισμών και του συστήματος της γεωργικής παραγωγής στην Ελλάδα. Τα χαρακτηριστικά αυτά, όπως ήδη αναφέρθηκε συνοψίζονται στους παρακάτω άξονες:

1. Διαδικασίες ενσωμάτωσης των αγροτικών οικισμών στα πλαίσια των κοινωνικοοικονομικών εξελίξεων και

2. Πρόσβαση στον αστικό τρόπο ζωής και τους εκσυγχρονισμούς με τους οποίους συνδέεται.

Τόσο από την διεθνή βιβλιογραφία, όσο και από την ελληνική εμπειρία, φαίνεται ότι ο κύριος παράγοντας στο σύστημα της γεωργικής παραγωγής που προκαλεί μεταβολές στο σύστημα των αγροτικών οικισμών, είναι η διείσδυση των καπιταλιστικών σχέσεων παραγωγής στον γεωργικό τομέα και η μετάβαση από την γεωργία συντήρησης στην γεωργία της αγοράς. Βέβαια το είδος και το μέγεθος των μεταβολών αυτών εξαρτώνται από την ιστορική παράδοση πάνω στην οποία επιδρούν. Για την Ελλάδα είναι σε ικανοποιητικό βαθμό διερευνημένοι οι ιστορικοί παράγοντες που έχουν επιδράσει στην εγκατάσταση του πληθυσμού και σε μεγάλο βαθμό ευθύνονται για την διάταξη του σημερινού συστήματος των αγροτικών οικισμών. Στη συνέχεια η διείσδυση των καπιταλιστικών σχέσεων παραγωγής στην ελληνική γεωργία επέδρασε στον δυναμισμό της ανάπτυξης των οικισμών αυτών.

Ο άλλος παράγοντας που διαφαίνεται σημαντικός για τις μεταβολές στο σύστημα των αγροτικών οικισμών είναι η ανάγκη των σύγχρονων αγροτών να επωφελούνται από τις λειτουργίες των πόλεων χωρίς απαραίτητα να κατοικούν σε αυτές. Η ανάγκη αυτή συνδέεται με την διάδοση του «αστικού τρόπου ζωής» στις αγροτικές περιοχές καθώς και με την αλλαγή στα καταναλωτικά πρότυπα και ευνοείται από την αύξηση των γεωργικών εισοδημάτων. Σαν αποτέλεσμα οι αγροτικές περιοχές που κατ' αρχήν βρίσκονται σε μικρή απόσταση από τα αστικά κέντρα, είναι πιο πρόσφορες για την ικανοποίηση των αναγκών αυτών και θα μπορούσαν να έχουν περισσότερες πιθανότητες να συγκρατήσουν και να αυξήσουν τον πληθυσμό τους. Σ' αυτά τα πλαίσια η εγγύτητα των αγροτικών οικισμών στα αστικά κέντρα μπορεί να θεωρηθεί σαν πρόσθετος παράγοντας, που επηρεάζει τον δυναμισμό της ανάπτυξης των αγροτικών οικισμών.

Σύμφωνα με τα παραπάνω θεωρείται ότι μία διερεύνηση της σχέσης του συστήματος των οικισμών και του συστήματος της γεωργικής παραγωγής στην Ελλάδα, θα έπρεπε να συνδυάζει τους δυο βασικούς παράγοντες που μόλις αναπτύχθηκαν. Με αυτό το σκεπτικό μπορούμε να προτείνουμε μια τυπολογία των αγροτικών οικισμών που αντιστοιχεί σε ερευνητικές υποθέσεις:

1. Οικισμοί που δεν έχουν επαρκή παραγωγική βάση και σε συνδυασμό με την έλλειψη εναλλακτικών οικονομικών δυνατοτήτων φθίνουν σταθερά.

2. Οικισμοί με ενδιαμέση ανάπτυξη που έχουν ικανοποιητική γεωργική βάση αλλά βρίσκονται σε σχετικά μεγάλες αποστάσεις από τα αστικά κέντρα.

3. Δυναμικοί αγροτικοί οικισμοί που συνδυάζουν κερδοφόρα γεωργική δραστηριότητα και ταυτόχρονα μικρή απόσταση από τα αστικά κέντρα.

Σχετικά με τον έλεγχο των υποθέσεων αυτών είναι σημαντικό να διατυπωθούν ορισμένες παρατηρήσεις.

Κατά πρώτο λόγο, η επάρκεια της γεωργικής παραγωγικής βάσης είναι σχετική έννοια και εξαρτάται από τις συγκεκριμένες ιστορικές, κοινωνικές και οικονομικές συνθήκες. Στα σημερινά πλαίσια η επάρκεια της παραγωγικής βάσης στον γεωργικό τομέα συνδυάζεται με τον βαθμό στον οποίο γίνεται ενσωμάτωση στις ανάγκες της γεωργίας της αγοράς, όπως ο βαθμός αυτοκατανάλωσης, η εκμηχάνιση, η χρήση λιπασμάτων και φυτοφαρμάκων και η υιοθέτηση νεωτεριστικών καλλιεργειών.

Από την άλλη μεριά, η ανάπτυξη του συστήματος των οικισμών μπορεί να μετρηθεί με ποικιλία χαρακτηριστικών, από τα οποία πιο σημαντικά μπορούν να θεωρηθούν τα δημογραφικά χαρακτηριστικά αλλά και το είδος των λειτουργιών (εκπαίδευση, υγεία, αγορές κλπ.) που υπάρχουν σε κάθε οικισμό. Ειδικότερα για τα δημογραφικά χαρακτηριστικά πρέπει να τονίσουμε, ότι στην Ελλάδα η δημογραφική ανάπτυξη σχεδόν συμπίπτει χωρικά με την αστική ανάπτυξη (Burgel 1976, 24-39).

Η έννοια της εγγύτητας των αγροτικών οικισμών με τα αστικά κέντρα περιλαμβάνει δύο παραμέτρους. Πρώτο, η απόσταση δεν πρέπει να θεωρηθεί απλά σαν η γεωγραφική απόσταση αλλά κυρίως σαν η οικονομική ή η χρονική, δηλαδή η απόσταση εκφρασμένη σε οικονομικό κόστος ή στον χρόνο που είναι απαραίτητος για να διανυθεί. Δεύτερο, η έννοια του αστικού κέντρου δεν είναι εύκολο να μετρηθεί εμπειρικά, δηλαδή δεν είναι εύκολο να προσδιοριστούν τα χαρακτηριστικά του αστικού κέντρου, η εγγύτητα με το οποίο ικανοποιεί την ανάγκη για «αστικό τρόπο» ζωής. Το μέγεθος και οι αστικές λειτουργίες αποτελούν τα γενικά κριτήρια αλλά χρειάζεται εξειδίκευση κατά περίπτωση.

Ένα άλλο ζήτημα είναι να προσδιοριστεί η χρονική περίοδος στην οποία λαμβάνουν χώρα οι νεώτερες μεταβολές στη γεωργική παραγωγή σε συνδυασμό με το οικιστικό σύστημα. Παρόλο που η χρονική στιγμή της μετάβασης από την γεωργία συντήρη-

σης στην γεωργία της αγοράς δεν είναι δυνατό να προσδιοριστεί με ακρίβεια, υπάρχουν σοβαρές ενδείξεις ότι η διαδικασία γενικεύτηκε μετά το 1960. Βέβαια ο βαθμός διείσδυσης των καπιταλιστικών σχέσεων παραγωγής στη γεωργία δεν είναι ο ίδιος για όλες τις αγροτικές περιοχές της Ελλάδας και η αυτοκατανάλωση διατηρείται σε σημαντικό βαθμό. Παρόλες τις διαφοροποιήσεις όμως, φαίνεται ότι η διερεύνηση των μεταβολών της γεωργικής ανάπτυξης και των επιπτώσεων της στο σύστημα των αγροτικών οικισμών θα ήταν σκόπιμο να γίνει για τα τελευταία τριάντα χρόνια. Άλλωστε η δεκαετία του 60 σημαδεύτηκε από μεταβολές για το σύνολο της ελληνικής κοινωνίας και όχι μόνο για τα φαινόμενα που εξετάζονται από την εργασία αυτή.

Τέλος, η προτεινόμενη διερεύνηση θα μπορούσε να ξεκινήσει από τρεις χαρακτηριστικές περιπτώσεις αγροτικών περιοχών, που να αντιστοιχούν στην προτεινόμενη τυπολογία και στη συνέχεια να επεκταθεί σε όλη τη χώρα.

Πιστεύουμε ότι η χρησιμότητα της προτεινόμενης διερεύνησης και της τυπολογίας των αγροτικών οικισμών έγκειται στο γεγονός ότι δεν περιορίζεται απλά στην διαπίστωση χωρικών προτύπων, αλλά συνδέει τα μορφολογικά και λειτουργικά χαρακτηριστικά της οικιστικής διάρθρωσης των αγροτικών περιοχών με την παραγωγική τους βάση. Με τον τρόπο αυτό μπορούμε να προχωρήσουμε όχι μόνο στην περιγραφή αλλά και στην ερμηνεία των χωρικών προτύπων, ενώ είναι δυνατή η εκτίμηση των μελλοντικών εξελίξεων στην οικιστική διάρθρωση των αγροτικών περιοχών με βάση την δυναμική του συστήματος της γεωργικής παραγωγής. Επομένως θα μπορούν να διατυπωθούν αξιόπιστες προτάσεις οικιστικής πολιτικής με στόχο την γεωργική ανάπτυξη.

Βιβλιογραφία

- Αυγερινού Σ. – Μικρός Δ.: «Το ελληνικό χωριό και οι διαδικασίες που το γέννησαν», *Αρχιτεκτονικά Θέματα*, τεύχος 8, Αθήνα, 1974.
- Βεργόπουλος Κ., *Το αγροτικό ζήτημα στην Ελλάδα*, Αθήνα, Εξάντας, 1975.
- Braudel G., Aumard M., Coarelli F.: *Η Μεσόγειος. Ο Χώρος και η ιστορία* (μετάφραση Αθδελά Ε., Μπενβενίστε Ρ.), Αθήνα, εκδόσεις Αλεξάνδρεια, 1990 (1η έκδοση Παρίσι 1977).
- Burgel G.: *Αθήνα*, Αθήνα, Εξάντας, 1976.
- Burger G.: *Αγροτικές έρευνες στην Ελλάδα, Επιθεώρηση Κοινωνικών Ερευνών*, τεύχος 33-34 Αθήνα, 1978.
- Burgel G.: «Επάνοδος στην αγροτική Ελλάδα», στο *Διαδικασίες κοινωνικού*

- μετασχηματισμού στην αγροτική Ελλάδα, Αθήνα, έκδοση ΕΚΚΕ, 1987.
- Burgel G., *Mobilités géographiques des population et mutation des sociétés rurales mediterraneenes Trente and d' accélérations*. Πρακτικά συνεδρίου: *Αγροτικός κόσμος στον Μεσογειακό χώρο*, Αθήνα, έκδοση ΕΚΚΕ – Κέντρον Νεοελληνικών Ερευνών, ΕΙΕ, 1988.
- Γκιζελή Τρ., Καυταντζόγλου Ρ., Τεπέρογλου Α., Φιλίας Β.: *Παράδοση και νεωτερικότητα στις πολιτιστικές δραστηριότητες της ελληνικής οικογένειας: Μεταβαλλόμενα σχήματα*, Αθήνα, έκδοση ΕΚΚΕ, 1984.
- Carney J., Hudson R. and Lewis J.: *Regions in Crisis*, London, Croom Helm, 1980.
- Collard A.: «Οι ανισότητες του μετασχηματισμού σε ένα ελληνικό ορεινό χωριό (Στερεά Ελλάδα: Ευρυτανία)» στο *Διαδικασίες κοινωνικού μετασχηματισμού στην αγροτική Ελλάδα*, Αθήνα, έκδοση ΕΚΚΕ, 1987.
- Δαμιανάκος Στ.: *Εισαγωγή, Διαδικασίες κοινωνικού μετασχηματισμού στην αγροτική Ελλάδα*, Αθήνα, έκδοση ΕΚΚΕ, 1987.
- Godelier M.: *Sur les societes precapitalistes*, Paris, Editions Sociales, 1970.
- Harvey D., *The Limits to Capital*, Chicago, The University of Chicago Press, 1982.
- Johnson E.A.J.: *The Organization of Space in Developing Countries*, Cambridge Mass., Harvard University Press, 1970.
- Καβουριάρης Ε.: «Μερικές σκέψεις για τις αιτίες και τις συνέπειες της μετανάστευσης», στο: *Οικονομική Ανάπτυξη και Μετανάστευση την Ελλάδα*, επιμ. Νικολινάκου Μ., Αθήνα, Κάλβος, 1974.
- Καβουριάρης Μ.: *Ο σχετικός υπερπληθυσμός στον αγροτικό χώρο*, Πρακτικά συνεδρίου: *Αγροτικός κόσμος στον Μεσογειακό χώρο*, Αθήνα, έκδοση ΕΚΚΕ Κέντρου Νεοελληνικών Ερευνών/ΕΙΕ, 1988.
- Καραβίδας Κ.: *Αγροτικά*, Αθήνα, έκδοση Παπαζήση, 1978.
- Κασιμάτη Κ.: *Μετανάστευση παλινόστηση. Η προβληματική της δεύτερης γενιάς*, έκδοση ΕΚΚΕ, Αθήνα, 1984.
- Κοβανη Ε.: *Οι εμπειρικές έρευνες στην αγροτική Ελλάδα*, Αθήνα, έκδοση ΕΚΚΕ, 1986.
- Kolodny E.: «Νεοκαισάρεια (Πιερίας) παράδειγμα μαζικής μετανάστευσης από ένα χωριό της δυτικής Μακεδονίας προς την ομοσπονδιακή Γερμανία», στο: *Διαδικασίες κοινωνικού μετασχηματισμού στην αγροτική Ελλάδα*, Αθήνα, έκδοση ΕΚΚΕ, 1987.
- Lipietz A.: "The Stucturation of Space, the Problem of Land and Spatial Policy", στο Carney et al: *Regions in Crisis*, London Croom, Helm, 1980.
- Massey D.: "In what Sense a Regional Problem", *Regional Studies*, Vol. 13 (1979) pp. 233-243.
- Massey D.: "Regionalism: Some Current Issues", *Capital and Class*, No 6 (1978), pp. 106-25.
- Massey D.: *Spatial División of Labour*, London, Macmillan, 1984.
- Μόσκωφ Κ.: *Η εθνική και κοινωνική συνείδηση στην Ελλάδα 1830-1909. Η ιδεολογία του μεταπρατικού χώρου*, Θεσσαλονίκη, 1972.
- Παναγιωτόπουλος Β.: *Αγροτική έξοδος και σχηματισμός της εργατικής δύναμης στην ελληνική πόλη*, Πρακτικά του Διεθνούς Συμποσίου Ιστο-

- ρίας: *Νεοελληνική πόλη οθωμανικές κληρονομίες και ελληνικό Κράτος*, Β' τόμος, Αθήνα, Εταιρεία Μελέτης Νέου Ελληνισμού, 1985.
- Παναγιωτόπουλος Β.: *Η "αποχώρηση" πληθυσμών από την πεδιάδα στο βουνό στα χρόνια της τουρκοκρατίας. Ένας εξηγηματικός μύθος σύνθετων δημογραφικών φαινομένων*. Πρακτικά συνεδρίου: *Αγροτικός κόσμος στον Μεσογειακό χώρο*, Αθήνα, έκδοση ΕΚΚΕ Κέντρο Νεοελληνικών ερευνών/ΕΙΕ, 1988.
- Παναγιωτοπούλου Ρ.: *Στοιχεία για την αυτοκατανάλωση των Οικογενειακών εκμεταλλεύσεων*. Πρακτικά συνεδρίου: *Αγροτικός κόσμος στον Μεσογειακό χώρο*, Αθήνα, έκδοση ΕΚΚΕ Κέντρο Νεοελληνικών ερευνών/ΕΙΕ, 1988.
- Ρόκου Β.: *Μεταναστεύσεις στον ορεινό χώρο. Παραδείγματα από την Ήπειρο*. Πρακτικά συνεδρίου: *Αγροτικός κόσμος στον Μεσογειακό χώρο*, Αθήνα, έκδοση ΕΚΚΕ Κέντρο Νεοελληνικών ερευνών/ΕΙΕ, 1988.
- Rondinelli D.A. and Ruddle K.: *Urban Functions in Rural Development: An Analysis of Integrated Spatial Development Policy*, Prepared for the Office of Urban Development Technical Assistance Bureau, Agency for International Development, U.S. Department of State, 1976.
- Sivignon M.: «Εξελίξεις της αγροτικής κοινωνίας στη δυτική Πελοπόννησο: Μετόχι (Αχαΐας)», στο: *Διαδικασίες κοινωνικού μετασχηματισμού στην αγροτική Ελλάδα*, Αθήνα, έκδοση ΕΚΚΕ, 1987.
- Souza A., and Foust J.B.: *World Space Economy*, Columbus Ohio, Charles E. Merrill Publishing Company, 1979.
- Todaro M.P.: *Economic Development in the Third World*, New York, Longman, 1977.
- Ψυχογιός Δ.: *Συμβολή στη μελέτη των δημογραφικών φαινομένων του 19ου αιώνα*, Αθήνα (έκδοση ΕΚΚΕ), τεύχος 63, 1986.
- Ψυχογιός Δ.: *Προίκες, φόροι, σταφίδα και ψωμί. Οικονομία και οικογένειες στην αγροτική Ελλάδα του 19ου αιώνα*, Αθήνα, έκδοση ΕΚΚΕ, 1987.
- Ψυχογιός Δ., Καυταντζόγλου Ρ., Μανωλόγλου Ε., Μιχαλακοπούλου Α., Ναούμη Μ., Παπαπέτρου Γ.: *Ο οικονομικός κοινωνικός μετασχηματισμός αγροτικών κοινοτήτων*, έκδοση ΕΚΚΕ, Αθήνα, 1987.

